

VƏFA CƏFƏROVA

*memarlıq namizədi**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**AZƏRBAYCANDA ORTA ƏSRLƏRDƏ (XI – XV) İNŞA EDİLƏN TARIXI
ABİDƏLƏRİN MEMARLIQ – BƏDİİ HƏLLİNƏ İNŞAAT
MATERİALLARIN TƏSİRİ****Açar sözlər:** memarlıq, inşaat, abidələr, tikililər, hörgü, məscid, kərpic, üzlük, daş**Ключевые слова:** архитектура, строительство, конструкция, памятники, кладка, мечеть, кирпич, облицовка, камень**Keywords:** architectural, building, construction, monuments, laying, mosque, brick, facing, stone

Məqalədə orta əsrlərdə (XI-XV) Azərbaycanda inşaat materiallarının tarixi abidələrinin memarlıq-bədii həllinə təsiri və inşaat texnikasının vəziyyəti araşdırılır.

Uzun sürən tarixi zaman ərzində insan öz evini, yaşayış mühitini təkmilləşdirmişdir, yeni inşaat materialları, alətləri yaratmış, yəni inşaat fəaliyyəti ilə daha şüurlu surətdə məşğul olaraq, öz estetik və bədii ehtiyaclarını təmin etmişdir. Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca tikinti fəaliyyəti insanın yaradıcı və həyatı zəruri işinin ən mühüm sahəsi olmuşdur. Həyata gəlmiş ilk gündən insan qışda soyuqdan, yayda günəşin qızmar şüalarından qorunmaq üçün özünə müxtəlif növ sığınacaq yaratmaqla məcburiyyət qarşısında qalmışdır.

Əgər insan fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində tikilmiş tarixi – memarlıq abidələrini tədqiq etsək, əmin ola bilərik ki, memarlar inşaat sənətini və tətbiq olunan materialların xüsusiyyətlərini təcrübədən keçirərək, öz memarlıq-konstruksiya və estetik təyinatlarına görə dövrün tələblərinə cavab verən tikililərin bədii–memarlıq, planlaşma–konstruksiya həllərini təkmilləşdirirdilər. Buna müxtəlif region və tarixi dövrlərdə tikilən Azərbaycanın tarixi – memarlıq abidələrini tədqiq edərək əmin ola bilərik.

Azərbaycanda mədəniyyət abidələrinin orta əsrlərdə meydana gəlməsi prosesinə tarixi–ictimai, iqtisadi, müxtəlif təbii–iqlim amilləri, həmçinin coğrafi şəraitlə yanaşı onun ərazisində geniş yayılmış inşaat və bəzək materiallarının xüsusiyyətləri öz təsirini göstərmişlər.

Yuxarıda adları çəkilən amillər orta əsr Azərbaycan memarlığının təşəkkül və inkişafına xeyli təsir etmiş və müəyyən dərəcədə Azərbaycan memarlığının bütövlükdə orijinal cəhətlərinin aşkara çıxmasına imkan yaratmışlar. «Memarlıq hansı ictimai qanunları yerinə yetirdiyindən asılı olmayaraq hər şeydən əvvəl yerli materiallar sənayesinə əsaslanır» deyərkən B.N.Zasipkin haqlı idi (1).

Azərbaycanın bu, və ya digər regionunda kifayət qədər olan inşaat və bəzək materialları müəyyən dərəcədə həmin regionda tikilmiş bu, və ya digər tarixi memarlıq abidəsinin həcm–məkan, konstruksiya və bədii–memarlıq ifadəliliyini qabaqcadan müəyyənləşdirmişlər.

Bir sıra hallarda orta əsr ustaları müəyyən bədii ənənələri tətbiq edərək, öz tikililərini bir materialdan tikirdilər, müxtəlif şəraitə əsaslanaraq, digər inşaat materiallarını istifadə edərək, öz əsərlərini başqa üsulla yaradırdılar. Buna nümunə olaraq ənənəvi inşaat materialının kərpic olduğu Təbrizli ustaların Bakıda tikdiyi Şirvanşahlar Sarayı ansamblının daşdan tikilmiş «Şərq darvazaları»nı göstərə bilərik (2). Buradan belə nəticə çıxır ki, öz tikililərini kərpicdən tikən

usta başqa materialdan, yəni daşdan istifadə edərkən öz əsərini digər üsulda yaradır. Bu işə təsdiq etməyə imkan verir ki, binaların tikilməsində tətbiq olunan materiallar bu tikililərin bədii – memarlıq həllinə öz təsirini göstərir.

İnşaat materiallarının hər memarlıq cərəyanının bədii və konstruksiya xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynadığı şübhəsizdir.

Ölkənin şimal-qərb vilayətlərində divar hörgüsü materialı kimi əsasən müxtəlif növlü daşlardan istifadə olunurdu. Bu işə müəyyən dərəcədə konstruksiya həlli və memarlıq formalarında öz əksini tapırdı. Bina divarlarının xarici və daxili konturlarının dəqiqliyi iri üzlük blokların qurulması ilə müəyyən olunur, bloklar arasındakı sahə isə çınqıl, qırmadaş və inşaat məhlulu ilə doldurulur. Üzlük materialla hörgü arasında köndələn əlaqə üzlük lövhələrin «kəllə» və «yandaşlarla» bir-birini əvəz etməsi vasitəsilə yerinə yetirilirdi. Bəzi hallarda üzlük bloklar öz aralarında metal sıxaclarla birləşdirilirdi. Bir çox hallarda divarlar kobud doğranmış götürdaşla əhəngdaşı məhlulu ilə hörülürdü.

Ölkənin cənub rayonlarında bina və tikililərin inşasında bişmiş kərpicdən istifadə olunurdu və hörgü daşlar arasında köndələn dərzlərdən zəifliyi ilə fərqlənirdi. Bununla əlaqədar olaraq, hörgünü gücləndirmək üçün köndələn ağac bəndlərdən istifadə olunurdu.

Azərbaycanın bəzi rayonları yüksək seysmikliyə malik olduğu üçün daha plastik gəc inşaat məhlulu əhəngdaşı və gil məhlulları əvəzinə istifadə olunurdu. Bundan əlavə, binaların seysmikliyini artırmaq üçün kərpic hörgüsünün seysmik dərzlərinin qalınlığını artırırtdılar.

XII əsrdə tikilinin əsas konstruksiyasının divar hörgüsünün konstruktiv daşıyıcı və dekorativ hissələrə bölgüsü müşahidə olunur. Bunun üçün binaların fasad səthlərini standart ölçü və formalı elementlərə bölür və buna uyğun olaraq ornamentli naxışlarla örtülmüş üzlük bloklar hazırlayırdılar. Üzlük bloklar əsas hörgüdən sonra quraşdırılırdı. Bu da hörgünün qüsurlarını gizlətməyə imkan verirdi.

Azərbaycanın şimal vilayətlərində daş üzərində bədii oymalardan geniş istifadə olunurdu. Məsələn, müəzzin üçün Abşeron minarələrində dövrələmə balkonları (şərəfə) əhatə edən məhəccərləri, balkonların çıxıntılı hissələrinin söykəndiyi stalaktit karniz detallarını belə işləyirdilər.

XII əsrdən etibarən ölkənin cənubunda əsas tikinti materialı kərpic idi. Tikililərin fasadı kərpicdən ornamentli hörmələrlə örtülürdü.

Pirsaat çayı üzərində Xanəgah tikililər kompleksi (XII – XIV əsrlər) əhəngdaşından tikilmiş qala divarı ilə əhatə olunmuşdur. Bu kompleksdə məscidin divarları keyfiyyətlə yonulmuş daş lövhələrlə hörülmüş, çatma tağtavanla üstü örtülmüş, döşəməsi də həmçinin daş lövhələrlə döşənmişdir. Sərdabənin kaşları haqlı olaraq Yaxın və Orta Şərqi ən yaxşı memarlıq bəzəyi sayılır (3).

Əlincə çayı üzərində Xanəgah kompleksində (XII – XIII əsrlər) türbənin divarları açıq – oxra rəngli kərpicdən hörülmüşdür. Qəc suvaq oyma rəsmlə örtülmüşdür. Kvadrat formalı yerləşmənin daxili divarları hamar suvaqlanmış və üçyaruslu tromplar sistemi vasitəsilə əvvəlcə səkkiz, sonra isə günbəzin söykəndiyi on altı üzlüyə keçir. Türbəyə əlavə olunmuş binanın hörgüsü türbənin hörgüsündən fərqli olaraq, gənbərdən tikilmişdir. Bəzi divarlarda ağac tirlərdən ara qatlar tətbiq olunmuşdur. Yerləşmənin ortasında yerləşdirilmiş daş dirəklər kvadrat formalı kərpicəndir.

Xanəgah tipli abidələrdə memarlıq bəzəyinin müxtəlif üsulları geniş təqdim olunur. Məsələn, gəc üzərində bədii oyma, keramik bəzəklər, gözəl işlənmiş daş detallar. Onlar sonralar Şimali və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində tətbiq olunmuşdur.

Culfa rayonunun Kirna kəndindəki məscidin (XII – XIII əsrlər) mərkəzi girişi divarın səthindəki kərpic hörgünün xarakterinə görə fərqlənən üç çatma tağla təsvir olunmuşdur (4). Cənubi-qərb divarında yan tağlar əvəzinə taxçalar yerləşdirilmişdir. Burada kərpic postamentlər qurulmuşdur. Məscidin tromp və keçid tağlarında altı və ya səkkizşüalı ulduzların suvağına quraşdırılmış firuzəyi kaşı ilə örtülmüş fraqmentlər görünür. Divarların səthinə, yaxud kaşı ilə örtülmüş detalların kərpic hörgüsünə çiləmə texnikası Naxçıvan məktəbinin əsərlərində geniş tətbiq olunan səciyyəvi dekorativ bəzək üsullarından biridir (5).

Bu tikilinin salamat qalmış hissəsindən görüldüyü kimi, onun inşasında qarışıq kərpic – daş hörgüsü tətbiq olunmuşdur. Cənubi–şərq və şimali–qərb divarlar yaxınlığındakı daş karxanasında hasil edilən keyfiyyətli daşla hörülmüşdür. Tikintidə iri düzbucaqlı bloklar şəklində təmiz yonulmuş daşdan istifadə edirdilər, kötürləmə üçün iri çaydaşı tətbiq olunurdu. 18,5 x 18,5 x 4,5 sm ölçülü keyfiyyətli bişmiş kərpic, həmçinin 18,5 x 9,5 x 4,5 sm ölçülü qırağı kəsilmiş kərpic tikilinin konstruktiv cəhətdən ən məsuliyyətli hissələrində istifadə olunurdu. Boyun və artıq mövcud olmayan günbəz kvadrat formalı kərpicdəndir. Tikilinin konstruktiv xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, hörgüdə uzununa istiqamətdə qoyulmuş ağac bağlardan istifadə olunmuşdur. Onlar yəqin ki, bir növ antiseysmik qurşaqlardır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, bu tikilinin inşası zamanı istifadə edilən inşaat materialları, məsələn kərpic, yaxud firuzəyi kaşı, adi daş, təmiz yonulmuş daş iri bloklar şəklində, ağac bağlar, çaydaşı və s. memarlara imkan vermişdir ki, öz ideyalarını həyata keçirmək üçün tikilməkdə olan binaların memarlıq – konstruksiya və bədii həllində onları müxtəlif şəkildə göstərsinlər.

Təbrizdəki Göy məscidin (XV əsr) yüksək bədii səviyyədə yerinə yetirilmiş kərpic üzləməsi bu məscidin məziyyətlərindən biri olaraq, onu o dövrün Ön Şərqlin qonşu vilayətlərinin memarlığında ən yaxşı tətbiqi sənət əsərləri ilə bir cərgəyə qoyur.

Bəzi tikililəri inşa etmək üçün müxtəlif rəngli bir–birinə kip geydirilmiş lövhələrdən, yaxud Ordubadın Cümə məscidində olduğu kimi üzlük bişmiş kərpicdən istifadə olunurdu (1604 – cü il).

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlində ölkənin cənub rayonlarında əsas tikinti materialı kvadrat formalı kərpic, şimal rayonlarında isə möhkəm əhəngdaşı–balıqqulağı daşı idi. Daşıyıcı divar iki sıra daşdan hörülür, arasındakı məsafə götür–daşla və inşaat məhlulu ilə doldurulurdu. Daş hörgüdə enli və ensiz sıralar bir–birini əvəz edir, hörgü sıraları da bir–birini əvəzləyirdi. Daşlar arasında uzununa dərzlərin daha yaxşı bağlanması üçün kəllə daşlar sırası yandaşlar sırası ilə bir–birini əvəz edir, bu isə hörgünün daşıyıcılıq qabiliyyətini artırırdı. Eyni zamanda onun üz səthi müxtəlif faktura kəsb edirdi. Hörgü adətən paralelepiped formalı kiçik daş bloklarla aparılırdı.

Abşeronun ərazisində və ona yaxın rayonlarda böyük əhəngdaşı ehtiyatlarının olması bina və tikililərin əsasən əhəngdaşı – balıqqulağı daşlarından tikməyə imkan yaradırdı, məsələn Əmircan kəndindəki Nizaməddin məscidi (XIV əsr), yaxud Məhəmməd məscidinin minarəsi (XI əsr) və başqa möhtəşəm tikililər – bazarlar, karvansaraylar, hamamlar, iri məscidlər və s.

Azərbaycanın orta əsrlər X – XIII əsrin əvvəli memarlığının inkişafında Gəncə şəhəri mühüm yer tuturdu. Burada müstəqil və özünəməxsus Arran məktəbinin təşəkkülünün başlanğıcını qoydu (6).

Bu regionun monumental tikililərinin memarlıq simasının dəyişməsinə yüksəkkeyfiyyətli bişmiş kərpicdən və orijinal inşaat və memarlıq üsullarının istifadə olunması imkan yaratdı. Hörgü çox səliqəli aparılırdı, bunun nəticəsində kərpic hörgünün dərzləri divarların səthində kərpiclər arasında üfüqi və şaquli dərzlərin uyğunluğunu nəzərə çarpdıran dəqiq işıq naxışı

təsvir edirdi. Hörgünü üzləmək üçün bişmiş minalı kərpicdən istifadə olunur, fasad divarları isə firuzəyi kaşı ilə qırmızı adi kərpicin uzlaşması vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu isə fasada xüsusi ifadəlilik bəxş edir.

Gəncədə binalar tikilərkən qırmızı kərpicin 2–3 sıra üfüqi zolaqlarından və onların arasında çaydaşı zolaqlarından ibarət kərpicdaş hörgüsü tətbiq edilirdi. Belə hörgünün müxtəlif variantları var idi. Onlardan ən geniş yayılmışı üfüqi çaydarının küknaş şəkildə düzülməsi və yuxarıdan iki–üç sıra bişmiş kərpiclə hamarlanması idi. Bu hörgünün digər növündə hər bir çaydaşı yanındakı daşdan şaquli qoyulmuş iki kərpiclə ayrılırdı. Belə hörgünün bir təbəqəsi kərpic hörgünün üfüqi zolaqları ilə ayrılırdı. Gəncənin memarlıq tikililərinin bu səciyyəvi xüsusiyyətləri XIII – XVI əsrlərdə inkişaf etmişdir.

Tədqiq olunan dövrdə (XIII–XV əsrlər) inşaat texnikası sahəsində əvvəlki əsrlərlə müqayisədə (X–XII ə.) bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Monumental və dini tikililərin inşasında əvvəlki kimi əsasən əhəngdaşı və bişmiş kərpicdən istifadə etməklə yanaşı, bişmiş kərpicin digər bişmiş kərpicin üz səthinin mina ilə örtülmüş növü geniş yayılmışdı. Bu təbii idi və memarların yaradıcılığına tikilən binaların bədii ifadəliliyini artırmaq üçün yeni vasitə kimi imkan yaratmışdı. Bunun nəticəsində XIII – XIV əsrlərdə ölkənin cənub rayonlarının monumental və dini tikililərinin fasadları minalı kərpic üzlüklə örtülmüşdü.

Bu dövrdə bir sıra memarlıq formaları öz ilkin konstruktiv mənalərini itirərək, sırf dekorativ xarakter kəsb edirlər, məsələn, baştağ taxçalarında yarımğünbəzlərin stalaktit doldurmaları kimi, həmçinin memarlıq bəzəyinin elementləri standartlaşması get – gedə inkişaf edir. Tədrisən bu vaxta qədər istifadə olunan üzlük bloklar öz yerini daha sadə və effektiv ikirəngli üzlüklü hörgüyə verir. Üzlük kərpicin forma və ölçüləri yerindən və örtüyün xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Üzlüklü hörgü astar hörgü bitdikdən sonra başlayır və minalı kərpiclə adi kərpicin uzlaşması ilə aparılır. Minalı kərpic şaquli, adi kərpic isə üfüqi qoyulur. Bəzən əbri hörgü aparılır.

Sal kərpicdən hörgünün əlavə uzununa əlaqəsi üçün, əvvəllər olduğu kimi ağac tirlərdən istifadə olunurdu. Onlar çatma konstruksiyaların dartma gücünü nəzərə alaraq onları (konstruksiyaları) bərabər olaraq böyük sahəyə bölüşdürürdülər.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, monumental – memarlıq və dini abidələri yaradarkən memarların yaradıcılıq ideyalarını həyata keçirməyə bu tikililəri inşa etmək üçün istifadə olunan tikinti materialları böyük təsir etmişlər. Memarlıq üslubunun formalaşması və inkişafının xüsusiyyətləri təbii material ehtiyatlarının yerləşdirilməsi mənbələri ilə sıx əlaqədardır. Tikinti materiallarının növləri çox olduqca, memarların bədii – memarlıq əsərləri yaratmaq üçün imkanları çoxalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII – XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока – М., наука, 1966 г.
2. Засыпкин Б.Н. Памятники монументального искусства Советского Востока. Сборник «Художественная культура Советского Востока» - М. – Л., 1934 г.
3. Мамед–заде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XVI века). Баку, изд. «Элм», 1978 г.
4. Мамед–заде К.М. Мемориальные сооружения Азербайджана эпохи Низами. А.Н.Аз. Республики, сектор археологии и этнографии. – Баку, изд. «Элм», 1991 г.

5. Мамедов Ф.Г. Архитектурные связи школ зодчества средневекового Азербайджана – Баку, изд. «Элм» 1988 г.
6. Усейнов М.А., Бретанцкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана – М., Госстрой изд., 1963 г.

ВЕФА ДЖАФАРОВА

**ВОЗДЕЙСТВИЕ ПРИМЕНЕННЫХ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА
АРХИТЕКТУРНО – ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ РЕШЕНИЯ СООРУЖЕНИЙ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (XI–XV ВВ.)**

В представленной статье исследуется влияние строительных материалов, примененных при возведении исторических памятников средневекового Азербайджана (XI–XV вв.) на архитектурно–художественные решения этих сооружений и положение строительной техники.

VAFA CAFAROVA

**THE INFLUENCE OF APPLICATIONAL BUILDING MATERIALS ON
ARCHITECTURAL – ARTS SOLUTIONS STRUCTURE IN AZERBAIJAN
IN THE MIDDLE AGES (XI – XV C).**

In this article is investigated the influence of building materials, using during elevations of historical monuments in the middle ages (XI–XV centuries) in Azerbaijan on architectural – arts solutions these buildings and elucidated conditions of construction technique.

Rəyçilər: m.ü.f.d. S.Allahverdiyeva, t.e.d. Q.İsmayilzadə

“Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası” kafedrasının 23 oktyabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4).